

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

Andrzej Klimczuk¹

Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności

Streszczenie

Podstawowym założeniem artykułu jest uznanie, że złożoność wyzwań związanych ze starzeniem się populacji wymusza rozwój powiązań kooperacyjnych między podmiotami polityki publicznej reprezentującymi różne sektory. Innymi słowy: niezbędna jest bardziej intensywna i lepiej skoordynowana współpraca między organizacjami sektora publicznego, komercyjnego, pozarządowego, nieformalnego oraz sektora obejmującego podmioty gospodarki społecznej (np. spółdzielnie). Zasadnicze znaczenie ma w tym kontekście wdrażanie założeń teorii współzarządzania (*governance*), koprodukcji oraz mieszanej gospodarki dobrobytu (inaczej: wielosektorowej polityki społecznej). W konsekwencji artykuł wskazuje na wybrane wątki dyskursu dotyczącego relacji procesu starzenia się ludności z przedsiębiorczością społeczną i innowacjami społecznymi. Tekst przytacza także przykłady dobrych praktyk i inicjatyw z obszaru gospodarki społecznej. Podsumowanie zawiera rekomendacje dla podmiotów polityki publicznej oraz proponowane kierunki dalszych badań.

Słowa kluczowe: innowacje społeczne, mieszana gospodarka dobrobytu, polityka publiczna wobec starzenia się ludności, przedsiębiorczość społeczna, współzarządzanie

Social Entrepreneurship and Social Innovation in Public Policy on Ageing

Summary

The basic assumption of this article is the recognition that the complexity of the challenges related to population ageing forces the development of cooperative relations between public

¹ Dr Andrzej Klimczuk – doktor nauk społecznych w zakresie nauki o polityce publicznej oraz socjolog. Adiunkt w Katedrze Polityki Publicznej Kolegium Ekonomiczno-Społecznego Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. Ekspert zewnętrzny m.in. Komisji Europejskiej, programu URBACT III, programu Interreg CENTRAL EUROPE, Fondazione Cariplo, International Federation on Ageing. Autor prac naukowych z zakresu gerontologii i polityki społecznej, m.in. książek „Kapitał społeczny ludzi starych na przykładzie mieszkańców miasta Białystok”, 2012; „Economic Foundations for Creative Ageing Policy”, 2 tomy, Palgrave Macmillan, New York 2015, 2017; „Generations, Intergenerational Relationships, Generational Policy: A Multilingual Compendium” (red. z K. Lüscherem i M. Sanchezem), Universität Konstanz, Konstanz, wydania 2015, 2016 i 2017, 17 wersji językowych; „Perspectives and Theories of Social Innovation for Ageing Population” (red. z Ł. Tomczykiem), Frontiers Media, Lausanne 2020. Adres e-mail: aklimcz@sgh.waw.pl. <https://orcid.org/0000-0002-8072-1152>

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

policy entities representing various sectors. In other words, more intense and better-coordinated cooperation is needed between the public sector, commercial sector, non-governmental sector, informal sector, and sector of social economy entities (e.g., cooperatives). In this context, the implementation of the assumptions of the theories of governance, co-production, and a mixed economy of welfare (in other words: multi-sectoral social policy) is of fundamental importance. As a consequence, the article points to selected threads of the discourse on the relationship of population ageing with social entrepreneurship and social innovation. The text also cites examples of best practices and initiatives in the area of the social economy. The summary includes recommendations for public policy entities and proposed directions for further research.

Keywords: social innovation, mixed economy of welfare, public policy on ageing, social entrepreneurship, governance

Wstęp

Wraz ze wzrostem znaczenia wyzwania starzenia się ludności na początku XXI wieku poszukuje się różnorodnych odpowiedzi mających na celu ograniczenie negatywnych skutków tego procesu. Tylko w ostatnich latach w dyskursie naukowym i publicznym pojawiły się m.in. takie koncepcje jak „produktywne starzenie się”, „aktywne starzenie się” czy „kreatywne starzenie się” (zob. Klimczuk, 2018). Każda z tych idei polityki publicznej wskazuje na próbę podkreślenia innego wymiaru wykorzystania zasobów osób starszych (dla uproszczenia w tym miejscu określanych jako osoby po 60. roku życia), ale także starzejących się już osób młodszych. Koncepcje te odnoszą się bowiem do całego biegu życia ludzkiego, a nie tylko do jego ostatnich etapów, które w powszechnej świadomości – czy też sferze oczekiwań – są związane z wolnym od aktywności zawodowej życiem na emeryturze. Niemniej jednak coraz częściej dostrzega się także paradoks, iż choć żyjemy coraz dłużej to wiek emerytalny w niektórych krajach (np. w Polsce) nie jest systematycznie podnoszony, a więc w konsekwencji grono emerytów poszerza się prowadząc do wzrostu obciążeń finansowych (np. w systemie emerytalnym i systemie ochrony zdrowia) dla młodszych pokoleń w wieku produkcyjnym. Wzrasta zatem także ryzyko występowania różnorodnych napięć międzypokoleniowych i pojawia się potrzeba dyskusji nad kontraktem i solidarnością międzypokoleniową (zob. Szukalski, 2012).

W tym miejscu zwrócona zostanie uwaga na dwukierunkowe powiązania

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

przedsiębiorczości społecznej i innowacji społecznych ze starzeniem się populacji. Z jednej strony w koncepcjach tych upatruje się możliwości generowania i dostarczania na rynek pozytywnych i nowatorskich rozwiązań na rzecz osób starszych, np. produktów i usług opiekuńczych. Z uwagi na pochodzenie tych rozwiązań od organizacji pozarządowych („trzeciego sektora”) i gospodarki społecznej mają one stanowić przeciwwagę dla zbiurokratyzowanych działań sektora publicznego oraz oferty komercyjnej, która jest trudno dostępna dla ubogich osób starszych i ich rodzin. Z drugiej strony dyskurs wokół przedsiębiorczości społecznej i innowacji społecznych w starzeniu się dąży do podkreślenia niezależności oraz produktywnego i twórczego wkładu seniorów i senierek, którzy w wolnym czasie na emeryturze mogą świadczyć wolontariat np. na rzecz sąsiadów (innymi słowy: uczestniczyć w koprodukcji usług publicznych), współprojektować nowe produkty i usługi, zrzeszać się w organizacjach i spółdzielniach (także międzypokoleniowych) oraz zakładać podmioty gospodarcze nie koniecznie nastawione na zysk, lecz np. na mentoring i wsparcie dla osób młodszych (np. „przedsiębiorczość senioralna” i związki rzemiosła).

W pierwszej kolejności artykuł przybliży podstawowe pojęcia z perspektywy polityki publicznej. Następnie wskazany zostanie kontekst tworzenia powiązań pomiędzy starzeniem się ludności oraz przedsiębiorczością społeczną i innowacjami społecznymi. Zwrócona zostanie uwaga na zmiany w sektorze usług, granice i wyzwania wdrażania omawianych koncepcji oraz ich osadzenie w mieszanej gospodarce dobrobytu (niekiedy określanej także jako wielosektorowa polityka społeczna). W podsumowaniu wskazane zostaną wybrane rekomendacje dla podmiotów polityki publicznej oraz możliwe wskazówki co do dalszych badań.

Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w ujęciu polityki publicznej

Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne to podstawowe pojęcia wywodzące się z dyskusji o gospodarce społecznej i solidarnej. Taki system gospodarczy działa na pograniczu trzech segmentów społeczeństwa: sektora publicznego sprowadzonego do polityki zatrudnienia i rynku pracy oraz integracji społecznej; sektora prywatnego postrzeganego przez pryzmat społecznej odpowiedzialności biznesu (*corporate social responsibility*; CSR) i działań ukierunkowanych na tworzenie wartości wspólnej (*creating shared value*; CSV); oraz sformalizowanego społeczeństwa obywatelskiego, inaczej „trzeciego sektora”, reprezentowanego przez organizacje pozarządowe (*non-governmental organizations*; NGOs)

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

(Klimczuk, 2015a). Gospodarka społeczna jest zwykle opisywana jako zbiór działań przedsiębiorstw społecznych, zwanych również „organizacjami hybrydowymi” lub „o podwójnym przeznaczeniu”. Podmioty te mają na celu godzenie wartości społecznych i ekonomicznych, w taki sposób, aby działalność gospodarcza była podporządkowana celom społecznym (Alter, 2006). Przykładów działań na styku wskazanych sektorów dostarczają np. spółdzielnie socjalne, integracyjne przedsiębiorstwa społeczne (*work integration social enterprises*; WISE), organizacje pozarządowe zajmujące się działalnością gospodarczą, organizacje nienastawione na zysk (*non-profit*), organizacje charytatywne, centra integracji społecznej, organizacje pomocy wzajemnej, grupy samopomocy, banki czasu oraz różne partnerstwa międzysektorowe i sieci promujące współpracę między podmiotami z różnych sektorów.

W ostatnich latach coraz częściej opisuje się gospodarkę społeczną także jako gospodarkę solidarną (Klimczuk, 2015a). Ta nowa interpretacja zakłada, że niektóre manifestacje „starego” typu przedsiębiorstw społecznych, banków spółdzielczych i towarzystw ubezpieczeń wzajemnych są już włączone do głównego nurtu gospodarki, a tym samym nie są już wyraźnie związane z rozwiązywaniem problemów społecznych przez samych obywateli, z pełną świadomością i odpowiedzialnością za swoje działania. Tymczasem gospodarka solidarna ma koncentrować się na „nowych” podmiotach, które chcą wspierać solidarność jako odpowiedź na nierówności i niesprawiedliwość oraz niekorzystne skutki „gospodarki nieformalnej”/„szarej strefy” (np. działania nielegalne, ukryte przed opodatkowaniem towary i usługi, np. opieka nad osobą starszą przez osobę pracującą bez umowy o pracę) oraz „czarnego rynku” (np. działalność przestępcza, handel nielegalnymi towarami i usługami, naruszanie praw autorskich, oszustwa osób starszych przez telefon). Gospodarka solidarna obejmuje m.in. organizacje uczciwej wymiany handlowej (*fair trade*; np. skupiające się na skracaniu łańcucha dystrybucji od wspólnot, w których towary zostały wyprodukowane, np. kawa, zioła i przyprawy, co prowadzi do zmniejszenia przychodów dystrybutorów i zwiększa je dla producentów pozwalając im na finansowanie lokalnych ośrodków rozwojowych); ruch wolnego i otwartego oprogramowania (*Free and Open-Source Software*; FOSS, np. udostępnianie kodu źródłowego umożliwia innym jego ponowne użycie i wykorzystanie w celu dostosowania oprogramowania do potrzeb osób niepełnosprawnych lub zapewnienia bezpłatnego dostępu do oprogramowania); ruch otwartego dostępu (wolny i powszechny dostęp do treści naukowych i edukacyjnych głównie za pośrednictwem Internetu); ruch Creative

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

Commons (promocja korzystania z licencji typu *copyleft*, ponownego wykorzystania dzieł innych autorów oraz zwiększania dostępu do domeny publicznej); i ruch rozwoju walut lokalnych (np. bony opiekuńcze). Inne przykłady gospodarki solidarnej obejmują produkcję partnerską opartą na wspólnocie (*commons-based peer production*), która polega na współpracy przy wspólnych projektach za pośrednictwem Internetu osób mieszkających w różnych miejscach, ale dzielących się zasobami (Benkler, 2006). Przykładowo chodzi o współdzielenie mocy obliczeniowej i technologii informacyjno-komunikacyjnych, kreatywności, czasu i „samoorganizacja” zadań przez osoby uważające się za najbardziej kompetentne do ich wykonania co ma pozytywny wpływ na obniżenie kosztów transakcyjnych oraz poprawę wydajności. Przykłady stanowią np. e-wolontariat, Wikipedia i usługi online służące do zgłaszania problemów w miastach i partycypacji w ich rozwiązywaniu lub prowadzenia konsultacji społecznych.

Przedsiębiorczość społeczna jest zwykle rozumiana jako działalność gospodarza, która koncentruje się na wartościach, celach i inwestycjach społecznych, która generuje nadwyżki dla przedsiębiorców społecznych jako jednostek, grup i startupów działających na rzecz społeczności, zamiast skupiać się wyłącznie na przychodach finansowych, wartościach ekonomicznych i korzyściach generowanych dla akcjonariuszy lub właścicieli (Alter, 2006). Przedsiębiorczość społeczna łączy produkcję dóbr, usług i wiedzy, aby osiągać zarówno cele społeczne, jak i gospodarcze oraz umożliwić budowanie solidarności. Jej podstawową przesłanką jest wdrażanie nowych rozwiązań problemów społecznych, kulturowych lub środowiskowych. Jak zauważa Komisja Europejska (KE) (EC, 2013), w swoim przeglądzie polityk publicznych, do tej pory nie powstała powszechnie uznawana definicja innowacji społecznych. Częściowo wynika to z faktu, że termin ten jest wciąż stosunkowo nowy i nie wyłoniły się jeszcze szeroko akceptowane schematy interwencji, które można by stosować, aby wspierać rozwój tych innowacji.

Przez innowacje społeczne rozumie się zwykle nowe strategie, koncepcje, produkty, usługi i formy organizacyjne, które pozwalają na zaspokojenie potrzeb (Klimczuk, 2015b). Powstają one w szczególności na styku różnych sektorów np. w przestrzeniach relacji między sektorem publicznym, prywatnym i pozarządowym. Innowacje te nie tylko pozwalają na rozwiązywanie problemów, ale także poszerzają możliwości działań publicznych. KE (EC, 2013) sugeruje stosowanie kombinacji trzech interpretacji innowacji społecznych: (1) uznanie ich za nowe rozwiązania, które jednocześnie zaspokajają potrzeby społeczne i prowadzą do

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

nowych lub ulepszonych zdolności i powiązań, a także lepszego wykorzystania aktywów i zasobów. Innymi słowy: innowacje społeczne zwiększają zdolności społeczeństw do działania; (2) innowacje społeczne muszą być strukturalnie ukierunkowane na zaspokojenie potrzeb lub istotne wyzwanie społeczne; muszą obejmować nowy lub znacznie ulepszony produkt, usługę, proces, technikę marketingową i/lub model organizacyjny; oraz (3) innowacje społeczne stanowią procesy obejmujące podmioty społeczeństwa obywatelskiego lub gospodarki społecznej, które opracowują nowe techniki, strategie, pomysły i/lub formy organizacyjne w celu zaspokojenia potrzeb, lub rozwiązania problemów. Innowacje społeczne stanowią zatem centralny element przedsiębiorczości społecznej oraz w szerszym ujęciu cechą wyróżniającą gospodarkę społeczną i solidarną.

Starzenie się ludności jako wyzwanie dla przedsiębiorczości społecznej i innowacji społecznych

Z perspektywy historii kapitalizmu starzenie się ludności stanowi proces bezprecedensowy. Rzeczywistość społeczną XXI wieku tworzy skrzyżowanie nowej dynamiki demograficznej, „czwartej rewolucji przemysłowej”, zmian klimatycznych i wysoce sfinansjalizowanego modelu gospodarczego. Od okresu globalnego kryzysu finansowego z lat 2007–2009 te ramy społeczno-gospodarcze ukazują ograniczenia tradycyjnych teorii ekonomii w konstruowaniu odpowiedzi na wyzwania starzenia się ludności (Klimczuk, 2015a). Rynkowe środki zaradcze, zamiast dostarczać rozwiązań, tylko uwydatniły dotkliwość konsekwencji, zwłaszcza nierówności społecznych i ograniczeń w systemach zabezpieczenia społecznego. W tym kontekście KE pobudziła dyskurs publiczny dotyczący innowacji i inwestycji społecznych mających zapewnić nowe formy radzenia sobie z potrzebami starzejących się populacji.

Przedsiębiorstwa społeczne, aby sprostać nowym wymaganiom osób starszych i starzejących się oraz ich rodzin kształtują odpowiedzi wobec długiego okresu utowarowienia (komodyfikacji) usług socjalnych. Począwszy od lat 70. XX wieku stopniowa dekonstrukcja państwa opiekuńczego (*welfare state*) na różnych poziomach i w różnym tempie w krajach wysoko rozwiniętych, jak np. Wielka Brytania i Stany Zjednoczone, zrodziła ryzyko, że starzenie się ludności stanie się kolejnym czynnikiem pogłębiania nierówności. Polityka oszczędności fiskalnych w wielu przypadkach przywróciła odpowiedzialność za życie w okresie starości prawie całkowicie samym osobom starszym lub ich rodzinom, podobnie jak to było przed powstaniem systemów zabezpieczenia społecznego w XIX wieku (Phillipson,

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

2015). Polityka oszczędności sprzyjała także zmianom interpretacji starzenia się. Osoby starsze zaczęto postrzegać jako wysoki koszt lub obciążenie dla sektora publicznego, zwłaszcza w dziedzinie zdrowia, opieki socjalnej i zabezpieczenia społecznego. Stopniowo państwa zaczęły traktować te sektory jako obciążenie i dążyć do delegowania zobowiązań socjalnych do sektora komercyjnego oraz w kierunku podmiotów trzeciego sektora (NGOs), w tym reprezentujących tradycyjną filantropię. Guita Grin Debert (1999) określa ten proces jako „reprivatyzacja starości”. W pewnym momencie nawet w dyskursie gerontologicznym zaczęto używać takich pojęć jak „produktywne starzenie się” i „pozytywne starzenie się”, które można uznać za bodźce i zachęty dla starszych i starzejących się do wzięcia odpowiedzialności i samodzielnego zarządzania przygotowaniem się do starości i życiem w tym okresie. Rozwój gospodarki społecznej i solidarnej można zaś uznać za kolejny przejaw potrzeby dzielenia się odpowiedzialnością za starzenie się i opiekę nad osobami starszymi z podmiotami społeczeństwa obywatelskiego i sektora komercyjnego – chodzi tu w szczególności o formalne kontraktowanie, *outsourcing* i zlecanie zadań lub nieformalne delegowanie czynności i usług związanych ze starzeniem się ludności.

Proces podziału odpowiedzialności stał się koniecznością, gdyż w środowisku gospodarczym XX wieku, państwo musiało wymuszać podatki celem finansowania świadczeń i usług, podczas gdy znaczna część podatników dążyła do coraz częstszego unikania opłacania kolejnych danin. Współcześnie gospodarka społeczna i solidarna stanowią koncepcje upowszechniane jako alternatywna droga lub nawet jako główny nurt dostarczania usług społecznych ze względu na potencjalnie znaczące możliwości innowacji w zakresie towarów, usług, przestrzeni, programów publicznych i nowatorskich rozwiązań w poszczególnych branżach. Łatwo zauważyć, że jest to również oszczędny i efektywny kosztowo sposób budowania solidarności z osobami zagrożonymi marginalizacją i wykluczeniem społecznym.

Zmiany w sektorze usług i rozwój innowacji społecznych związanych ze starzeniem się ludności

Zdaniem Anity Kon (2018) dostrzeżenie innowacji społecznych przełamuje paradygmat ekonomiczny, który traktuje sektor usług jako „pasywny” i zależny od dostawców oraz który postrzega innowacje jako cechę właściwą tylko dla sektora przemysłowego. A. Kon opowiada się za „zintegrowanym” podejściem do produkcji i konsumpcji. Obserwacja ta jest ważna w odniesieniu do starzenia się, ponieważ przedsiębiorczość społeczną można uznać za wiązki

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

usług zaspokajających potrzeby osób starszych, członków ich rodzin i formalnych opiekunów oraz wyspecjalizowanego sektora opieki i ochrony zdrowia dla osób starszych. Tym samym zależność od powiązań i integracji z dostawcą lub operatorem usług staje się bardziej istotna i odczuwalna. Zrównoważeniu relacji ma służyć koprodukcja lub ko-kreacja usług poprzez podział czynności między producentem a konsumentem. Ta sytuacja doprowadziła także do wyłonienia się koncepcji „innowacyjnych konsumentów” (*innosumers*) (Peine et al., 2014), co jest zgodne z obserwacjami z badań obejmujących próby zrozumienia związków między innowacyjnością, rozwojem gospodarczym oraz oceną ich wpływu społecznego (*social impact assessment*). Pojęcie to koncentruje się również na wzajemnych powiązaniach między sektorem usług a przemysłowym, a także między innowacjami a starszymi konsumentami.

Teoretycznie to neo-schumpeterowskie podejście zostało nazwane „segmentalistycznym” (Kon, 2018), ponieważ uwzględnia zróżnicowanie usług skierowanych do różnych grup konsumentów oraz potrzebę analizy innowacji związanych z poszczególnymi podsektorami. Usługi związane ze starzeniem się ludności byłyby jednym z takich podsektorów. To interdyscyplinarne podejście nie jest już skupione na tradycyjnym pojmowaniu innowacji ograniczonych do zmian lub nowych produktów i procesów, jak zakładała teoria Josepha Schumpetera (1961). Nowe rozumienie innowacji społecznych związanych ze starzeniem się ludności jest także określane jako „innowacje ad hoc”. Chodzi tu o tworzenie zindywidualizowanych nowych rozwiązań w celu zaspokojenia potrzeb osób starszych, które mają być w formie pojedynczych usług lub ich zintegrowanych zestawów skoncentrowanych na starszych użytkownikach (*user-centered services*). Przykłady mogą stanowić oparte na interoperacyjności usługi z zakresu telemedycyny, np. koordynacja usług pielęgniarskich z monitorowaniem rozmaitych czujników (np. zapobieganie upadkom) lub aplikacji mobilnych (np. przypomnienia o lekach przez telefon komórkowy).

Przykładów dostarcza także wdrażanie usług cyfrowych w miastach związanych z koncepcją *smart cities* co wiąże się z oczekiwaniami, iż usługi takie staną się impulsem do poszerzenia zasięgu dystrybucji i dostępu do nowych rozwiązań dla osób starszych i starzejących się (zob. Klimczuk i Tomczyk, 2016). Niemniej znane są już przykłady gmin, które napotkały trudności we wdrażaniu takich inteligentnych rozwiązań, gdyż nie doceniały złożoności wyzwań związanych z integracją rozwiązań technicznych, społecznych i gospodarczych (np. Songdo w Korei Południowej, które pomimo zastosowania najnowszych rozwiązań technicznych nie cieszy się popularnością z uwagi na brak walorów i atrakcji

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

historycznych, kulturalnych i społecznych). Istotne jest zatem włączenie starszych użytkowników w procesy projektowania (designu/wzornictwa) usług, produktów lub przestrzeni publicznych tak, aby odpowiadały na potrzeby społeczne oraz zróżnicowanie podejścia do ich odbioru i wykorzystania.

Granice i wyzwania przedsiębiorczości społecznej dla starzejącej się populacji

Według J. Schumpetera (1961) przedsiębiorca musi posiadać dwie zasadnicze cechy. Pierwszą z nich jest koncentracja na innowacyjności. Drugą zaś posiadanie kapitału na sfinansowanie swoich nowatorskich pomysłów. Informacje te mogą wydawać się oczywiste, ale warto o nich wspomnieć zwłaszcza w kontekście innowacyjności społecznej związanej ze starzeniem się ludności, gdzie często dyskusjom nad zaspokajaniem potrzeb osób starszych towarzyszy wysoki poziom utopijności, emocji lub sentymentalizmu.

W literaturze przedmiotu nie ma jednej powszechnie przyjętej definicji przedsiębiorcy społecznego. Można jednak dostrzec pewien konsensus, iż jest to taki podmiot, który często działa z niewielkim lub zerowym zamiarem osiągnięcia osobistych korzyści finansowych, lub przynajmniej nie koncentruje się na wartościach ekonomicznych i sukcesie komercyjnym. Przedsiębiorca społeczny łączy pasję misji pomocy innym z wizerunkiem osoby zdyscyplinowanej pod względem biznesowym, które to cechy są powszechnie kojarzone np. z pionierami zaawansowanych technologii pochodzącymi z Doliny Krzemowej (Abu-Saifan, 2012). Krótko mówiąc, podczas gdy ostatecznym celem tradycyjnego, komercyjnego przedsiębiorcy jest zysk, w przypadku przedsiębiorcy społecznego jest nim wypełnienie misji wobec osób zmarginalizowanych przez tradycyjną gospodarkę lub po prostu dostarczenie potencjalnych rozwiązań dla problemów lokalnych społeczności. Przedsiębiorcy społeczni wypełniają i rozwijają przestrzeń w dziedzinach lub sektorach, które zostały zaniedbane lub pominięte przez sektory publiczny i komercyjny. Innymi słowy: przedsiębiorca taki wypełnia luki w obszarach, które można uznać za niedoskonałości państwa i/lub rynku (np. bezrobocie, ochrona środowiska, nierówny handel).

Jak dotąd nie powstała wyczerpująca lista cech charakteryzujących przedsiębiorcę społecznego działającego branżach i sektorach związanych ze starzeniem się populacji. Niemniej rosnące zainteresowanie tym obszarem prowadzi do zapotrzebowania na wytwarzanie stosownych poradników i wytycznych. Przedsiębiorca społeczny działający na rzecz starzejącej się ludności musi obserwować przemiany wywołane procesami

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

demograficznymi, a przede wszystkim niezdolnością sektorów publicznego i prywatnego do reagowania na te nowe wyzwania (np. proponować rozwiązania w przypadku ograniczania, zamykania lub zaniku usług publicznych w starzejących się i wyludniających się gminach i regionach; ustanawiać nowe sposoby produkcji i dystrybucji towarów i usług w takich lokalizacjach).

Brazylijskie Centrum Badań nad Gospodarką Długowieczności (Center for Longevity Economy Studies) wyróżniło trzy obszary wymagające ukierunkowania działań związanych ze starzeniem się, które można uznać za wiązki czynników przemian, potrzeb i nowych możliwości (Felix, 2019). Są to: solidarność, środowisko i technologie (SET; *solidarity, environment, technology*). Na tej podstawie sformułowano „strategię SET wobec starzenia się”, która poprzez przedsiębiorczość ma wypełniać luki tradycyjnej polityki gospodarczej i społecznej. Przykładowo solidarność obejmuje wszystkie aspekty opieki długoterminowej, jak również uczenie się przez całe życie, walkę z wykluczeniem cyfrowym, w tym nowe podejścia do określania relacji międzypokoleniowych. Jeśli chodzi o wymiar środowiskowy to w szczególności istotne są powiązania konsekwencji zmian klimatycznych lub pojawiania się klęsk żywiołowych ze starzeniem się ludności, gdyż to osoby starsze często są ich głównymi ofiarami (np. huragany i fale upałów w Europie i Ameryce Północnej). Zmiany klimatyczne zmieniają również nawyki konsumentów i zwiększają zapotrzebowanie na edukację kształtującą nowe zachowania w biegu życia (np. zdrowy styl życia, wegetarianizm, segregacja odpadów). Jeśli chodzi o wymiar technologiczny to szczególnie ważne są konsekwencje postępu technicznego dla świata pracy i nierówności (np. zmniejszenie zapotrzebowania na pracę fizyczną zastępowaną przez automatyzację). W ostatnich kilku latach ma miejsce wdrażanie nowych technologii „czwartej rewolucji przemysłowej”, która dotyczy gospodarki charakteryzującej się powszechnym zastosowaniem automatyzacji, sztucznej inteligencji, cyfryzacji, genetyki, nanotechnologii, druku 3D, inteligentnych technologii i biotechnologii. „Strategia SET” zakłada kompleksowe podejście, które w praktyce wymaga jednak zawężenia działań do powiązanych z potrzebami osób starszych.

Ponadto przedsiębiorcy społeczni mogą połączyć „strategię SET” z tzw. podejściem „4M” wobec starzenia się, które opracowała amerykańska Fundacja Johna A. Hartforda. Akronim ten odnosi się do: *matter* (przedmiot wybranej sprawy), *mentality* (mentalności), *mobility* (mobilności) i *medication* (lekarstwa) (Fulmer et al., 2018). „Przedmiot sprawy” jest czymś, co może zostać faktycznie zmienione przy odpowiedniej motywacji i dobrostanie, które

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

są kluczowe dla skutecznego działania przedsiębiorcy społecznego. Podejście 4M jest już wdrażane w fazie testowej przez Institute for Healthcare Improvement w wybranych systemach opieki zdrowotnej w Stanach Zjednoczonych w celu ustanowienia modelu przyjaznego starzeniu się (*age-friendly*). Niemniej wytyczne tego podejścia należy rozważyć również w innych sektorach związanych ze starzeniem się ludności (np. mieszkalnictwo senioralne).

Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne dla starzejącej się ludności w kontekście mieszanej gospodarki dobrobytu

Rozwój społeczno-gospodarczy w coraz większym stopniu zależy nie tylko od czynników związanych z jednym sektorem gospodarki, ale także od relacji i stabilności w wielu sektorach i między nimi (Klimczuk, 2015a). Przedsiębiorczość społeczna wobec starzenia się ludności musi być świadoma możliwości współpracy i zintegrowanej wizji sektora organizacji pozarządowych, sektora publicznego i sektora komercyjnego. To nowe podejście, które łączy działania i cechy różnych systemów gospodarczych związanych ze starzeniem się, tworzy system zwany mieszaną gospodarką dobrobytu (*mixed economy of welfare*) lub inaczej wielosektorową politykę społeczną. W tej perspektywie państwo, tradycyjny „dostawca dobrobytu”, w tym świadczeń z zakresu zabezpieczenia społecznego, ogranicza swoją rolę, ale nie znika ona całkowicie. Zaczyna bowiem wykorzystywać narzędzia współzarządzania (*governance*), które można rozumieć jako zarządzanie sieciami podmiotów, współdzielenie obowiązków, a także koprodukcję i współtworzenie dóbr i usług publicznych ze społeczeństwem obywatelskim. Co więcej, w przypadku np. usług społecznych i kulturalnych podmioty pozarządowe i gospodarki społecznej przejmują przewodnictwo w projektowaniu i tworzeniu innowacyjnych rozwiązań w postaci produktów, usług, modeli, programów, przestrzeni, środowisk i form organizacyjnych. Przedsiębiorczość społeczna ma zatem duże znaczenie w mieszanej gospodarce dobrobytu.

Zgodnie ze współczesnymi podejściami do polityki publicznej wobec starzenia się ludności (*ageing policy; public policy on ageing*), działania związane z tym procesem demograficznym często przybierają postać tworzenia kompleksowych prób ustanowienia nowych systemów gospodarczych, takich jak np. „gospodarka długowieczności” (*longevity economy*), „srebrna gospodarka” (*silver economy*), czy też „gospodarka opiekuńcza” (*care economy*) (Zelizer, 2008; Felix, 2014, 2016). Przykładowo możliwe jest połączenie srebrnej gospodarki (skoncentrowanej na kapitale ludzkim osób starszych) z gospodarką społeczną i

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

solidarną (kapitał społeczny osób starszych) oraz z gospodarką kreatywną (kapitał kulturowy i kapitał kreatywny osób starszych) (Klimczuk, 2015a). Zatem w kontekście starzenia się ludności przedsiębiorca musi porzucić „spojrzenie silosowe/sektorowe”, które skupia się tylko na jednym z tych systemów gospodarczych i powinien przyjąć „spojrzenie pokrywające się” zakładające, iż systemy te częściowo zachodzą na siebie lub „spojrzenie systemowe”, zgodnie z którym wskazane trzy modele są powiązane w jeden system, gdzie największym kręgiem jest srebrna gospodarka, środkowym gospodarka społeczna i solidarna, a największym – obejmującym wskazane już systemy – jest gospodarka kreatywna. Oznacza to, że centra kształcenia ustawicznego, ośrodki kultury, centra senioralne, społeczne organizacje kulturalne i artystyczne, stowarzyszenia osób starszych, grupy trzeciego wieku, teatry seniorów, uniwersytety trzeciego wieku, grupy samopomocy, grupy wolontariuszy, hospicja, gminne rady senioralne, wspólnoty mieszkaniowe seniorów, kluby międzypokoleniowe i inne organizacje pozarządowe działające w obszarach związanych ze starzeniem się mogą świadczyć usługi wspólnie i w skoordynowany sposób, oferując wsparcie lub pomoc i opiekę społeczną w różnych środowiskach osób starszych, w tym wspierać promocję badań gerontologicznych.

Przykładem takiej zintegrowanej wizji wdrażania mieszanej gospodarki dobrobytu jest francuska strategia srebrnej gospodarki (*silver économie*) ustanowiona w grudniu 2013 roku w formie porozumienia branżowego (Bernard et al., 2013; Zimmer, 2016). Mając na uwadze cyfryzację przedsiębiorczości społecznej (Benkler, 2006), Francja osiągnęła zadowalające rezultaty poprzez działalność organizacji, takich jak np. Silver Valley (2021) zrzeszająca 180 podmiotów gospodarczych. Powstały bowiem sieci stymulujące tworzenie i rozwój startupów skoncentrowanych na potrzebach osób starszych. Ponadto istotną rolę pełni obieg informacji za pośrednictwem portali internetowych, takich jak np. SilverEco.fr (2021) oraz budowa platform wymiany danych, prowadzenie szkoleń i warsztatów oraz webinarów. Dzięki wymianie wiedzy możliwy był rozwój przedsiębiorstw społecznych skoncentrowanych na potrzebach starzejącej się populacji, jak również zainteresowanie wyzwaniem tradycyjnych organizacji zrzeszających przedsiębiorców, pracodawców i pracowników oraz instytucji otoczenia biznesu, jak np. ośrodki przedsiębiorczości, innowacji i instytucje finansowe. Przykładowo francuska poczta (Le Groupe La Poste) stworzyła usługę, która polega na świadczeniu wizyt monitorujących osoby starsze, które mieszkają w odizolowanych miejscowościach na obszarach wiejskich. Innym przykładem jest supermarket w mieście Trégastel w regionie Bretanii, który udostępnił wolontariuszom trójkołowce do transportu osób

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

starszych mieszkających w domach opieki. Dzięki temu rozwiązaniu pensjonariusze są także przewożeni na spacery nad brzegiem morza oraz do sklepów na samodzielne zakupy.

Podsumowanie

Przedsiębiorczość społeczna od zawsze stanowiła istotny, ale raczej nieformalny, element polityki publicznej wobec starzenia się ludności. Współcześnie związana z nią innowacyjność i dążenie do uzyskania równowagi finansowej są uważane za kreatywne i potencjalnie skuteczne odpowiedzi na wyzwania starzejącej się populacji, w których budżety publiczne znajdują się pod naciskiem polityki oszczędności fiskalnych związanej z zastosowaniem wartości i reguł neoliberalnych (Tronto, 2017). Niemniej przedsiębiorcy społeczni aktywni w sektorach związanych ze starzeniem się ludności muszą posiadać osobiste strategie prowadzenia działalności (np. SET i 4M), które uwzględnią złożoność czynników nieodłącznie związanych z przemianami demograficznymi. Innowacje społeczne należy również tworzyć, biorąc pod uwagę złożoność mieszanej gospodarki dobrobytu, czy inaczej ekosystemu gospodarczego, który powstaje w punktach stykowych i na pograniczach wdrażania koncepcji srebrnej gospodarki, gospodarki społecznej i solidarnej oraz gospodarki kreatywnej.

Zasadne jest wskazanie przynajmniej czterech ostrzeżeń dla potencjalnych przedsiębiorców społecznych zainteresowanych działalnością w sektorach związanych ze starzeniem się ludności. Po pierwsze należy mieć świadomość, że innowacje społeczne mogą wywoływać reakcje polityczne (np. na poziomie gminy), gdyż są oznaką niepowodzenia państwa lub rynku. Może to wymagać znacznych umiejętności negocjacyjnych, zwłaszcza z podmiotami publicznymi oraz poruszania się w instytucjonalnym otoczeniu biznesu i organizacji pozarządowych. Po drugie przedsiębiorca społeczny powinien koncentrować się na oferowaniu różnorodnych rozwiązań, a nie tylko na modyfikowaniu lub usprawnianiu tradycyjnych i znanych już dóbr i usług. Po trzecie, ponieważ innowacje społeczne muszą być dostosowane do indywidualnych potrzeb lub mieć specyfikę „innowacji ad hoc”, trudno będzie je replikować w czasie i przestrzeni. Skalowanie sprawdzonego lokalnie rozwiązania na poziomie międzynarodowym, krajowym lub regionalnym wymaga zatem dostosowań, określonych uproszczeń i dalszych badań. Ostatnim ostrzeżeniem jest konieczność postrzegania innowacji społecznych na podobieństwo wszystkich innych innowacji, które często sprowadza się do inwestycyjnego podejścia do prac badawczo-rozwojowych (B+R). Każda innowacja, w tym społeczna, jest zawsze dynamiczna i wymaga ciągłych „prac w toku”.

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

Można zauważyć, iż powszechnie funkcjonuje wyobrażenie, że innowacje społeczne powstają bez potrzeby badań lub są wynikiem empatii i dobroci serca. Błędnym uproszczeniem jest także założenie, że jeśli przedsiębiorstwo społeczne skutecznie wdroży innowację to może zaprzestać dalszych prac B+R, podczas gdy należy pamiętać o presji konkurencyjnego otoczenia i zmieniających się oczekiwaniach konsumentów.

Ponadto można wskazać na szereg dalszych potencjalnych kierunków badań. Jak zauważyło Europejskie Partnerstwo na rzecz Innowacji Sprzyjających Aktywnemu Starzeniu się w Dobrym Zdrowiu (EIP AHA; European Innovation Partnership on Active and Healthy Ageing), ustanowione przez KE, kluczową kwestią dla powodzenia wszystkich działań związanych z innowacjami technologicznymi i społecznymi dla osób starszych stanowi „skalowanie” dobrych praktyk (EC, 2015). Wobec tego opracowano typologię obejmującą pięć kroków na rzecz zwiększania skali zastosowania poszczególnych innowacyjnych rozwiązań i podzielono ją na dwie kategorie. Pierwsza kategoria obejmuje trzy pierwsze kroki, które odnoszą się do rozwiązań, modeli, produktów i usług, które powinny być zaangażowane w skalowanie: (1) zbudowanie bazy danych sprawdzonych dobrych praktyk, (2) ocena wykonalności dobrych praktyk oraz (3) podział dobrych praktyk na te, które mogą być upowszechniane na poziomach regionalnym i lokalnym. Druga kategoria, z dwoma ostatnimi krokami, odnosi się do podejść, które można zastosować do dalszej ekspansji wybranych innowacji: (4) facylitacja rozwoju partnerstw oraz (5) wdrażanie rozwiązań w oparciu o wykorzystanie krytycznych czynników sukcesu i wniosków wyciągniętych z wcześniejszych działań. W związku z tym badania nad przedsiębiorczością społeczną i innowacjami społecznymi dla starzejącej się populacji powinny koncentrować się na każdym ze wskazanych etapów, a także na budowaniu współpracy między różnymi interesariuszami w celu gromadzenia i wybierania dobrych praktyk oraz wspierania działań zbiorowych ukierunkowanych na „glokalizację” innowacji opracowanych w różnych krajach, kulturach i środowiskach.

Ponadto wyróżnić można szereg kierunków badań w nawiązaniu do rekomendacji zawartych w raporcie dotyczącym *Europejskiej Nagrody z Zakresu Innowacji Społecznych w Starzeniu się* zorganizowanej w latach 2013–2014 (por. Kesselring et al., 2014). Istnieje potrzeba analizy przynajmniej 12 działań z zakresu skalowania lub wdrażania różnych strategii upowszechniania innowacji. Są to: (1) projekty pilotażowe, w ramach których opracowuje się replikowalny schemat innowacji, np. model biznesowy, program polityki publicznej; (2)

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

tworzenie lokalnych grup zgodnie z zapotrzebowaniem; (3) franczyza społeczna i doradztwo; (4) krajowa i międzynarodowa współpraca i promocja; (5) tworzenie nowych obiektów przy wsparciu publicznym na poziomie regionalnym i lokalnym; (6) transfer innowacyjnego schematu do podobnych organizacji; (7) wizyty studyjne, wymiany i programy szkoleniowe; (8) tworzenie programów szkoleniowych, które przyciągną i przeszkolą wolontariuszy i trenerów (w tym e-wolontariat); (9) rzecznictwo, uwzględnianie problematyki starzenia się i promowanie innowacyjnych inicjatyw za pomocą instrumentów prawnych lub regulacyjnych; (10) tworzenie sieci i federacji niezależnych podmiotów lub organizacji parasolowych; (11) tworzenie samopodtrzymujących się systemów współpracy między użytkownikami i odbiorcami pomocy, np. senioralnych grup samopomocowych; oraz (12) tworzenie systemów certyfikacji, akredytacji lub standaryzacji produktów i usług. Ponadto można zauważyć, iż zagadnieniami przekrojowymi/horyzontalnymi wymagającymi analiz oraz związanymi z tymi typologiami są kwestie finansowania i różnych form wykorzystywania środków finansowych, personelu, czasu i innych zasobów.

Bibliografia

- Abu-Saifan S. (2012), *Social Entrepreneurship: Definition and Boundaries*, „Technology Innovation Management Review”, vol. 2, nr 2, s. 22–27.
- Alter K. (2006), *Social Enterprise Typology*, Virtue Ventures LLC, Washington, DC.
- Benkler Y. (2008), *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*, Yale University Press, New Haven, London.
- Bernard C., Hallal S., Nicolai J.-P., Montebourg P. D., Delaunay M. (2013), *La Silver Économie, une opportunité de croissance pour la France [The Silver Economy: A Growth Opportunity for France]*, Commissariat Général a la Stratégie et a la prospective, Paris.
- Debert G. G. (1999), *A reinvenção da velhice [The Reinvention of Old Age]*, Edusp, São Paulo.
- EC (European Commission) (2013), *Social Innovation Research in the European Union: Approaches, Findings and Future Directions (Policy Review)*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- EC (European Commission) (2015), *European Scaling-up Strategy in Active and Healthy Ageing*, European Commission, Brussels.
- Felix J. (2014), *“Economia do Care” e “Economia da Longevidade”*: o envelhecimento

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

populacional a partir de novos conceitos [Care Economy and Longevity Economy: The Population Ageing's Research From New Concepts], „Argumentum”, vol. 6, nr 1, s. 44–63.

Felix J. (2016), *Silver Economy: Opportunities and Challenges to Brazil Adopt the European Union's Strategy*, „Innovation: The European Journal of Social Science Research”, vol. 29, nr 2, s. 115–133.

Felix J. (2019), *Economia da longevidade: O envelhecimento populacional muito além da previdência [Economics of Longevity: Population Ageing Far Beyond Social Security]*, Editora 106, São Paulo.

Fulmer T., Mate K.S., Berman A. (2018), *The Age-Friendly Health System Imperative*, „Journal of the American Geriatrics Society”, vol. 66, nr 1, s. 22–24.

Kesselring A., Smith S., Dobner S., Schrammel M. (2014), *Social Innovation for Active and Healthy Ageing: A Case Study Collection*, King Baudouin Foundation, Brussels.

Klimczuk A. (2015a), *Economic Foundations for Creative Ageing Policy, Volume I: Context and Considerations*, Palgrave Macmillan, New York, Basingstoke, Hampshire.

Klimczuk A. (2015b), *Social Innovation Europe: Country Summary: Polska. Innowacje społeczne w Polsce*, <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/6675>, 10.01.2021.

Klimczuk A. (2018), *Polityka publiczna wobec starzenia się ludności. Przegląd pojęć i podejść teoretycznych*, „Studia z Polityki Publicznej” nr 4, s. 67–94.

Klimczuk, A., Tomczyk, Ł. (2016), *Inteligentne miasta przyjazne starzeniu się - przykłady z krajów Grupy Wyszehradzkiej*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” nr 34, s. 79–97.

Kon A. (2018), *A inovação nos serviços como instrumento para a Inovação Social: uma visão integrativa [Services Innovation as a Tool to Social Innovation: An Integrative Vision]*, „Brazilian Journal of Political Economy”, vol. 38, nr 3, s. 584–605.

Peine A., Rollwagen I., Neven L. (2014), *The Rise of the “Innosumer”—Rethinking Older Technology Users*, „Technological Forecasting and Social Change”, vol. 82, s. 199–214.

Phillipson C. (2015), *The Political Economy of Longevity: Developing New Forms of Solidarity for Later Life*, „The Sociological Quarterly”, vol. 56, nr 1, s. 80–100.

Schumpeter J. (1961), *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*, Oxford University Press, New York.

A. Klimczuk, *Przedsiębiorczość społeczna i innowacje społeczne w polityce publicznej wobec starzenia się ludności*, [w:] M. Kacperska, K. Hajder, M. Górny (red.), *Polityka społeczna w XXI wieku. Spójność w trójwymiarze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, Poznań 2022, s. 131-143.

Silver Valley (2021), *Silver Valley*, <https://silvervalley.fr>, 10.01.2021.

SilverEco (2021), *SilverEco*, <https://www.silvereco.fr>, 10.01.2021.

Szukalski P. (2012), *Solidarność pokoleń. Dylematy relacji międzypokoleniowych*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Tronto J. (2017), *There Is an Alternative: Homines Curans and the Limits of Neoliberalism*, „International Journal of Care and Caring”, vol. 1, nr 1, s. 27–43.

Zelizer V. (2008), *L'Économie du care [The Care Economy]*, „Revue Française de Socio-Économie”, vol. 2, nr 2, s. 13–25.

Zimmer B. (2016), *Enjeux et opportunités de la filière Silver économie exemple de la France [Challenges and Opportunity of the Silver Economy Sector: Example from France]*, „Angewandte Gerontologie Appliquée”, vol. 1, nr 1, s. 41–42.